

БОРДУН О. Ю.

к. геогр. н., доцент кафедри туризму
Львівський національний університет імені Івана Франка

МЕДИЧНИЙ ТУРИЗМ МІСТА ЛЬВОВА: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ РОЗВИТКУ

У статті аналізуються теоретичні та практичні особливості медичного туризму на прикладі розвитку ринку медичного туризму міста Львова. В процесі дослідження сформувався методичний комплекс аналізу медичного ринку, що складається з наступних методів: спостереження, порівняння, абстрактно-логічного методу (теоретичні узагальнення і формулювання висновків), анкетування та соціологічних досліджень. Проведений аналіз ринку медичного туризму Львова показав існування взаємовигідного процесу обміну медичними послугами для всіх учасників. Іноземні клієнти заощаджують свої кошти, отримуючи високо професійні стоматологічні послуги та послуги репродуктивної медицини в українських клініках за набагато нижчою ціною, ніж у власних країнах, а українські медичні заклади отримують прибуток від діяльності. Окрім цього стимулюється розвиток усієї туристичної індустрії, що бере участь в обслуговуванні клієнтів медичних закладів.

Ключові слова: медичний туризм, лікувальний туризм, туристична індустрія, медичні клініки.

БОРДУН О. Ю.

к. геогр. н., доцент, доцент кафедри туризму
Львовский национальный университет имени Ивана Франко

МЕДИЦИНСКИЙ ТУРИЗМ ГОРОДА ЛЬВОВА: СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ РАЗВИТИЯ

В статье анализируются теоретические и практические особенности медицинского туризма на примере развития рынка медицинского туризма города Львова. В процессе исследования сформировался методический комплекс анализа медицинского рынка, который состоит из следующих методов: наблюдения, сравнения, абстрактно-логического метода (теоретические обобщения и формулировки выводов), анкетирования и социологических исследований. Проведенный анализ рынка медицинского туризма Львова показал существование взаимовыгодного процесса обмена медицинскими услугами для всех участников. Иностранные клиенты экономят свои средства, получая высоко профессиональные стоматологические услуги и услуги репродуктивной медицины в украинских клиниках по намного ниже цене, чем в собственных странах, а украинские медицинские заведения получают прибыль от деятельности. Кроме этого стимулируется развитие всей туристической индустрии, которая участвует в обслуживании клиентов медицинских заведений.

Ключевые слова: медицинский туризм, лечебный туризм, туристская индустрия, лечебные клиники.

BORDUN O. Y.

PhD in Geography, Associate Professor
Lviv National University of I. Franko

MEDICAL TOURISM IN LVIV REGION: SOCIAL AND ECONOMIC POSSIBILITIES FOR DEVELOPMENT

Theoretical and practical peculiarities of medical tourism on the example of the development of medical tourism market in Lviv region are analyzed in the article. The methodical complex of study medical market was formed in the process of research, which consist from methods: supervision, comparison, abstract and logical method (theoretical generalizations and formulations of conclusions), questionnaire and sociological researches. Conducted analysis of medical tourism market in Lviv region showed existence of mutually beneficial process of exchange medical services for all participants. Foreign clients save their money, getting highly professional stomatological services and services of reproductive medicine in the Ukrainian clinics at far more laugher price, than in own countries, and Ukrainian medical establishments get a profit from activity. In addition, the development of all tourism industry, involved in customer care medical facilities was stimulated.

Key words: medical tourism, healthy tourism, tourist industry, medical clinic.

obordun@ukr.net

Постановка проблеми. Медичний туризм є досить новим поняттям, яке з'явилося відносно недавно та стало ще одним наслідком глобалізації. Та з кожним роком медичний туризм набирає обертів, і все більше і більше людей у всьому світі відкривають для себе пов'язані з цим нові можливості. Таким чином медичний туризм виконує в першу чергу важливі соціальні функції, пов'язані із лікуванням та профілактикою захворювань, а також різноманітними заходами, спрямованими на охорону здоров'я населення. З економічної точки зору, для держави впровадження нових видів туризму – це те, що дає змогу виходити на нові ринки туристичних послуг та, відповідно, отримувати більші доходи. Проте, не дивлячись на те, що в Україні, а зокрема у Львівській області, існують усі передумови та фактори розвитку медичного туризму, ця сфера ще не є достатньо дослідженою та проаналізованою. Саме така складність теми та її невивченість у повній мірі зумовила такий вибір, що підтверджує її актуальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження здійснені світовою науковою спільнотою на потребу практикам з медичного та оздоровчого туризму. З 2007 року діє Асоціація медичного туризму із центром у Західному Палм Біч у Флориді та численними регіональними центрами у світі (з 2009 року в Україні). У Сан-Антоніо (Техас) під керівництвом Девіда Г. Веквіста працює Центр дослідження медичного туризму. Результати досліджень публікуються у журналі «Medical Tourism Magazine» та в електронному онлайн журналі «Health Tourism Magazine». Реалізується соціальний онлайн проект «Medical Tourism City». Українські вчені, такі як В. Малімон, О. Громов, С. Деркач та інші, аналізують у своїх статтях розвиток медичного туризму в світі. Однак, з точки зору перспектив розвитку, оцінки потенціалу, територіальної організації, медичний туризм ще недостатньо вивчений.

Постановка завдання. Мета статті – дослідження організаційних засад та доцільності функціонування медичного туризму як перспективного, ефективного та конкурентоздатного туристичного виду діяльності у Львові. Досягнення цієї мети здійснюється через виконання ряду завдань: вивчення теоретичних засад медичного туризму; аналіз тенденцій, що характеризують стан ринку медичного туризму в Україні та світі; дослідження факторів, що формують передумови для успішного розвитку медичного туризму в Львові; аналіз проблематики та перешкод на шляху успішного становлення ринку медичного туризму; формулювання ідей щодо подолання проблем, які існують у сфері медичного туризму Львова та України, а також вироблення рекомендацій по покращенню існуючого стану.

Виклад основного матеріалу. З кінця XIX – початку XX століття спостерігається інтенсивний ріст комерційної активності в сфері медичних послуг, а транскордонні поїздки «за здоров'ям» викристалізувалися в новий напрям туристичної індустрії – медичний (клінічний) туризм, який передбачає отримання медичних послуг, що надаються поза межами звичного середовища пацієнта в спеціалізованих лікувальних закладах (лікарнях, госпіталах, клініках, медичних центрах). Характерною особливістю медичного туризму є існування однієї чи кількох взаємопов'язаних медичних маніпуляцій, спрямованих на лікування конкретного захворювання, що є первинною ціллю всього туру. Медичний туризм знаходиться в структурі лікувально-оздоровчого туризму, як підвид лікувального туризму.

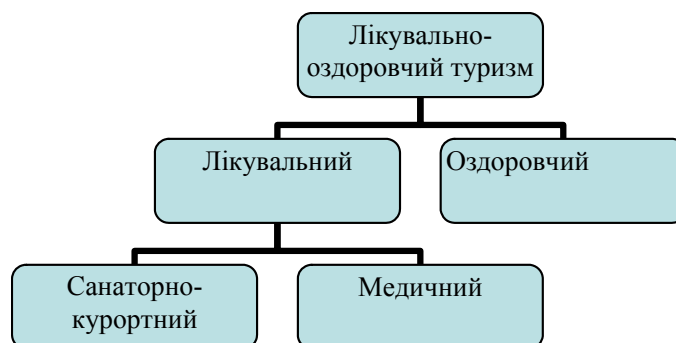

Рис. 1. Структура лікувально-оздоровчого туризму

Лікувально-оздоровчий туризм як окремий вид туризму виділяється в Законі України «Про туризм», але, на жаль, визначення цього виду в законі не наведено. А. Бабкін визначає лікувально-оздоровчий туризм як діяльність, що характеризується переміщенням резидентів і нерезидентів у межах чи за межі державних кордонів на термін не менше 20 годин і не більше 6 місяців в оздоровчих цілях, цілях профілактики різноманітних захворювань організму людини.

Отже, медичний туризм – це один із нових, ще мало досліджених видів туристичної діяльності, який має спільні риси з лікувально-оздоровчим, курортно-рекреаційним туризмом, але й має певні відмінності та особливості і становить самостійний напрям туризму.

На відмінності між оздоровчим та медичним туризмом указує в своїх дослідженнях Хелен Косбурн, чітко асоціюючи медичний туризм з хірургією та хірургічною допомогою (загальна, ортопедична, нейрохірургія, кардіохірургія, косметична хірургія, трансплантація та ін.), стоматологічними процедурами, діагностикою, лікування безпліддя, пластичною хірургією, хіміотерапією і лікування раку, діаліз, стаціонарним лікуванням, лікарськими консультаціями, лікуванням та медичною допомогою поза межами звичного проживання [6].

Загалом, темпи зростання глобального ринку медичного туризму становлять, за різними оцінками, від 15% до 30%. Нині найбільш престижним методом оцінки якості та організації медичного обслуговування на міжнародному рівні, зокрема і у сфері медичного туризму, вважається акредитаційна система JCI, так званий «золотий стандарт охорони здоров'я», отримання якого є свідченням найвищої якості медичного обслуговування, безпеки пацієнтів, застосування правильних методів лікування та управління в медичній установі. Система оцінювання JCI включає 197 основних стандартів, 368 загальних стандартів і 1032 додаткових показників [4].

Дана акредитаційна система представлена більше, ніж у 80 країнах світу, і кількість акредитованих медичних закладів постійно збільшується. Зокрема, в 2005 р. цей показник становив 75 закладів, в 2008 році – 200 закладів, а за результатами 2011 наблизився до 500. Оскільки стандарт JCI є американським, то більшість закладів США проходять даний вид акредитації для правового функціонування одночасно як на національному, так і на глобальному ринку медичних послуг. За кордоном за кількістю акредитованих JCI медичних закладів лідером є Об'єднані Арабські Емірати, Туреччина та Саудівська Аравія. Серед країн СНД лише в Російській Федерації у травні 2011 року вперше акредитовано один заклад (АТ «Медицина», Москва), тоді як України нині немає навіть в переліку країн-партнерів JCI.

Країни Сходу, Азії та Південної Америки домінують за кількістю акредитованих JCI медичних закладів. І саме вони сьогодні лідирують на ринку медичного туризму для споживачів медичних послуг з високорозвинених країн. Європейські клініки (за винятком Чехії та Угорщини) є менш задіяними у залученні «масового» медичного споживача і акцентують на наданні ексклюзивних та високовартісних послуг. Проте інвестування у високотехнологічне обладнання і сучасні медичні інноваційні проекти насамперед у азійських країнах, вже сьогодні дозволяє їм на рівних конкурувати з європейськими та американськими медичними закладами.

Медичний туризм має величезний вплив на розвиток регіону та міста, так званий мультиплікаційний ефект на всі галузі, які забезпечують життєдіяльність туриста впродовж його лікування в клініці (рис. 2).

Послуги зв'язку та інформаційні послуги безпосередньо пов'язані з розвитком медичного туризму і забезпеченням комфортних умов перебування медичних туристів на території. Інформаційні послуги та послуги зв'язку відіграють визначальну роль у поінформованості потенційних туристів про доступні тури, дистанційному придбанні турів, бронюванні місць у готелях та квитків на транспорт тощо.

Туристу ці послуги допомагають отримати вичерпну інформацію про славетності регіону, культурні пам'ятки, схеми і карти місцевості, транспортні магістралі, норми і звичаї, притаманні для місцевості перебування. Зростання попиту на такі послуги зумовлюється

специфікою причини перебування медичного туриста, що зумовлено потребою отримати підтримку та пораду від близьких при лікуванні.

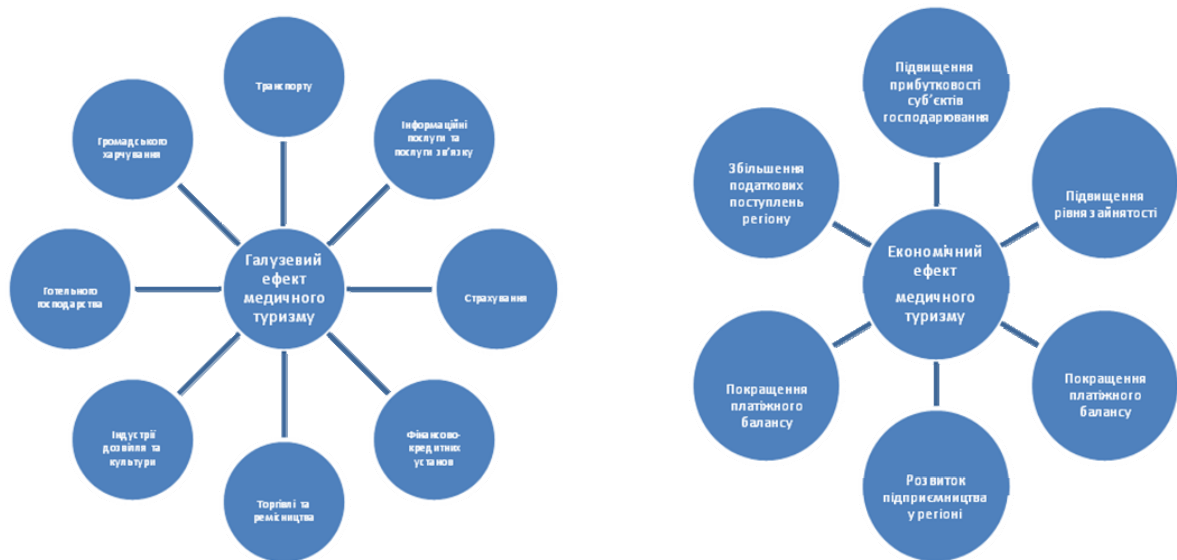

Рис. 2. Соціально-економічний ефект розвитку медичного туризму регіону

Послуги громадського харчування, як правило, включаються у вартість турів. Разом з тим, туристи додатково прагнуть ознайомитись з особливостями кухні певної місцевості, відвідуючи заклади громадського харчування, що приносить додаткові доходи у регіон.

Розвиток медичного туризму чи не у найбільшій мірі стимулює і розвиток торгівлі регіону, адже туристи, відвідуючи певну місцевість, прагнуть залишити згадку про неї у вигляді сувенірів та інших товарів народних промислів, стимулюючи тим самим самозайнятність ремісників регіону. Крім того, медичні туристи користуються іншими торговельними послугами, що дозволяє отримувати регіону та його суб'єктам господарювання додаткові доходи.

За експертними дослідженнями, частка витрат на послуги торгівлі в середньому становлять до 20% вартості туру.

Послуги готельного господарства є одним із найважливіших елементів медичного туризму, адже медичний туризм передбачає багатоденне розміщення туриста. Важливою умовою формування ефективного медичного туризму є забезпечення комфортних умов проживання та обслуговування. Створення умов, за яких турист відчуває себе не як пацієнт, а як бажаний гість, є важливим елементом підвищення конкурентоспроможності медичного туризму.

Особливостями медичного туризму є те, що він передбачає як стаціонарне розміщення туриста у медичному закладі належного комфорту, так і можливість стаціонарного розміщення туриста у готелях регіону (наприклад, при отриманні послуг стоматологічного медичного туризму). За рівнем розвитку готельної індустрії можна отримати уявлення про розвиток туризму в регіоні. Кількість та якість місць розміщення туристів свідчить про туристичну спроможність того чи іншого медичного закладу та регіону в цілому.

Послуги індустрії дозвілля та відвідування закладів культури є додатковими послугами медичного туризму і дозволяють туристу забезпечити комфортний відпочинок, гарне враження і задоволення від перебування у тій чи іншій місцевості. Послуги індустрії дозвілля та культури спрямовані на реалізацію пізнавальної функції туризму, організації екскурсійного обслуговування, відвідування історичних пам'яток, спостереженням за природними умовами та явищами тощо. У зв'язку з цим розвиток медичного туризму стимулює розвиток інших видів туризму в регіоні.

Послуги зі страхування є важливим елементом розвитку медичного туризму. Від

страхових послуг у значній мірі залежить безпека медичного туризму, адже турист, який потрапляє в іншу місцевість чи країну, у більшій мірі піддається впливу несприятливих факторів, ніж, коли він знаходиться вдома. Страхові внески, як правило, сплачуються туристом під час придбання туру та оформленні документів на в'їзд у країну, надання медичних послуг. Тому їх слід розглядати як прямі витрати туриста [3].

Доступність послуг фінансово-кредитних установ у регіоні, що передбачає надання можливостей здійснення валютно-обмінних операцій, операцій за рахунками і банківськими чеками, з перетворення в готівку засобів, наявність пристроїв для автоматизованого касового самообслуговування туристів, розглядається одним із основних критеріїв туристичної привабливості регіону. По-перше, це дозволяє забезпечити фінансову безпеку туристу, по-друге, дозволяє отримати доходи за банківське обслуговування, та, по-третє, сприяє витрачання фінансових ресурсів туристів у межах регіону.

Отже, розвиток медичного туризму обумовлюється дією ринкових сил, які стимулюють платоспроможний попит, що одночасно забезпечується більш якісними туристичними послугами. Тобто, приплив туристів у регіон забезпечується за умови високої якості наданих послуг та помірних цінах. Залежно від припливу туристів, вплив медичного туризму на розвиток регіону буде більш чи менш суттєвим. Таким чином, розвиток медичного туризму генерує мультиплікативний ефект для країни.

Аналіз суб'єктів ринку медичного туризму показав велику зацікавленість перспективами розвитку цього напрямку. Майже всі туристичні підприємства пропонують послуги лікування за кордоном або в Україні, проте спеціалізованих туристичних фірм дуже мало. До них можна віднести «Медвояж», «Медасист-Україна», «Кросс МедТур», «МедВізит». На цих підприємствах створені департаменти медичного туризму, і організовується лікування українців за кордоном.

Крім туристичних фірм, на ринку медичного туризму існує також сегмент ринку, представлений українськими медичними компаніями та клініками.

Такі всесвітньо відомі заклади, як міжнародна клініка відновного лікування Володимира Козьявкіна, що у Трускавці, Інститут репродуктивної медицини, який очолює Федір Дахно, що першим запровадив репродуктивні технології в Україні, – мають у переліку своїх пацієнтів громадян багатьох країн світу. Адже лікування за аналогічними технологіями за кордоном – задоволення не з дешевих. А найкращою рекламою є не участь у міжнародних симпозіумах чи виставках (хоча і це теж), а розповіді вдячних пацієнтів.

Наразі ще не зведено статистичних даних, що дозволяли б оцінити кількість іноземних пацієнтів, які офіційно лікуються в Україні. Кожна клініка або агентство, що працюють на ринку в'їзного медичного туризму, мають лише корпоративну інформацію. За оцінками компанії «МедЕкспрес», в нашій країні працює приблизно 50–70 медичних центрів, орієнтованих на клієнтів-іноземців.

Для оцінки перспективи подальшого розвитку медичного туризму, були проведені дослідження функціонування медичного туризму на прикладі стоматологічної клініки «Rikota» міста Львова. Саме керівництву клініки «Rikota» належить ідея створення Асоціації медичного туризму «Medical tour Ukraine» в 2009 році. Ця ініціатива полягає в тому, щоб забезпечити певний організаційний механізм просування українських медичних послуг на світовому ринку, можливість лікування українців за кордоном, а також подальший прийом та обслуговування іноземців в Україні. Дана організація об'єднала заклади лікування в трьох галузях: стоматології, репродукції та офтальмології. Проте, як показала практика, офтальмологія не користується попитом, оскільки існує певний страх і недовіра, але головним фактором є те, що офтальмологічні послуги включені у медичні страховки за кордоном. У той час як стоматологія та репродуктивне здоров'я є основними напрямками, що визначають розвиток медичного туризму в Україні. Для аналізу різниці в цінах відобразимо дані у таблиці (табл. 1).

Пацієнту вигідніше оплатити переліт, проживання, харчування та всі інші аспекти перебування в іншій країні, ніж лікуватись вдома. Крім цього, людина справді отримує певну

сатисфакцію від того, що вона відвідує іншу країну, поринає в іншу культуру і в результаті задовольняє потребу не лише в лікуванні та вирішенні проблем зі здоров'ям, а й духовно збагачується. На мою думку, це також сприяє процесу реабілітації та зменшує негативні емоції від самого процесу лікування.

Таблиця 1

Порівняльний аналіз цін на стоматологічні послуги про країнах [5]

Лікування зубів	Наша ціна (€)	Середня ціна в ЄС(€)	Заощадження		Середня ціна в Угорщині чи Польщі (€)	Заощадження	
			€	%		€	%
Обстеження пацієнтів, підготовка плану і визначення ціни майбутнього лікування	0	60	60	100%	35	35	100%
Щорічне контрольне обстеження в Україні	0	110	110	100%	50	50	100%
Панорамний рентген	12	40	28	70%	25	13	52%
Видалення зубного каменю та полірування	40	90	50	55%	71		44%
Зубний імплантант Alpha Bio	440	Від 1800	1360	76%	Від 560		31
Субантральна імплантація (вартість біоматеріалу включена)	820	2400	1580	66%	1100		120
Фарфорова корона злита з металом	88	від 300	212	71%	180	92	280
Лікування кореневих каналів	45	від 190	145	76 %	103	58	56%
Відбілювання зубів системою ZOOM!	319	550	231	42%	440	121	28%
Фарфоровий вінір	275	від 1000	725	73%	380	45	14%
Полімерна пломба (маленька)	28	364	336	92%	від 70		42
Tooth Extraction – Simple	37	80	143	47%	47	10	21%

Наступною піддавалася аналізу клініка репродуктивної медицини «Інтерсоно». Аналіз пацієнтів, які приїжджають за програмою ІнВітро – донорським матеріалом (ооцитами) або за програмою Сурогатного материнства показав наступний розподіл пацієнтів по країнах (2013 рік): Польща – близько 34%; Німеччина – 1–2%; США – 5% (українці); Канада – 5%; Англія – 3%; Ірландія – 2%; Італія – 6%; Японія – 1%; Угорщина – 1%; Росія – 2%; Чехія – 1%; Іспанія – 2%; решта Україна [1].

Важливим стимулюючим чинником приїзду іноземців була різниця між цінами на лікування безпліддя в Україні та європейських клініках, наприклад німецьких (табл. 2).

При дослідженні фінансових показників діяльності медичного центру «Інтерсоно» вдалось дізнатись наступне:

- загальний дохід клініки в 2012 році становив 14 млн гривень, в тому числі дохід від іноземців склав 400 тис. грн;

- в 2013 році загальний дохід клініки склав 16,6 млн гривень, а дохід від іноземців у цей час – 1600 тис. грн.

Отже, ми бачимо, що зріс як річний дохід клініки загалом, так і частка коштів у загальній структурі, що надійшла від іноземців.

Висновки. Кожна країна намагається збільшити частку експорту, що сприяє розвитку економіки. Потенціал експорту та імпорту медичних послуг, які у більшості випадків можна трактувати як в'їзний та виїзний медичний туризм України є значними. Для розвитку ринку медичного туризму міста Львова, Львівщини та України загалом важливим є проведення щорічного семінару, який ініційований Українською Асоціацією медичного туризму в рамках Львівського Медичного Форуму. Окрім семінару організовано виставкову експозицію “Медичний туризм” задля об'єднання провідних постачальників медичних та

оздоровчих послуг, представників індустрії туризму не лише Західної України, але й країн зарубіжжя. Серед учасників Медичного форуму – провідні міжнародні клініки, медичні та реабілітаційні центри Литви, Ізраїлю, Туреччини та Польщі.

Таблиця 2

Порівняльний аналіз вартості лікування безпліддя в Україні та Німеччині

Найменування послуги	Вартість, UAH (розрахована за курсом 1€=11,5UAH)	
	Україна	Німеччина
Попередній огляд гінеколога	475	828
УЗД	460	494,5
Аналізи на визначення причин безпліддя та можливості запліднення	1417	2012,5
Процедура штучного запліднення	50000	161000
Перебування на стаціонарі протягом 3-х днів (для 2-х осіб)	2225	18043,5
Повторний огляд лікаря	465	828
Переліт (на 2-х осіб, туди і назад)	4156	
Проживання 2 дні в готелі «Дністер»**** (номер «Прем'єр», вкл. сніданок)	1700	
Харчування	1400	
Екскурсія по середньовічному Львову (на 2-х осіб)	220	
Відвідання вечірньої вистави в театрі Опери та балету	300	
Покупка сувенірів	1000	
Інші витрати (транспорт, додаткові покупки і т. д.)	2000	
Загальна сума	65818	183206,5

Рис. 3. Порівняння цінової стратегії лікування безпліддя в Україні та Німеччині [5]

Таблиця 3

Звіт по роботі Медичного центру «Інтерсоно» у 2009–2013 роках [2]

Рік	2009	2010	2011	2012	2013
Всього циклів	1022	770	730	706	741
Українські	819	591	539	499	521
Іноземні	203	179	191	207	220
На донорських ембріонах		9			
Свіжі	784	573	545	507	528
Кріоцикли	238	168	185	199	242
На власних яйцеклітинах	731	494	447	385	463
На донорських яйцеклітинах	291	247	283	321	307
Цикли із залученням сурогатної мами	41	22	25	17	29
Вітрифікація ооцитів				78	89
Рівень імплантації	20%	28,4%	29,1%	29,4%	32,6%
Рівень клінічних вагітностей після кріопереносу	38,5%	47,4%	46,3%	39,2%	50,4%
Рівень клінічних вагітностей після переносу свіжого матеріалу	36,3%	39,7%	37,5%	48%	51,5%
Ефективність програми донації		57,94%	53,5%	63,8%	53,8%
Ефективність програми СМ	58,9%	70,59%	57%	53%	53,6%

Україні як державі, що активно інтегрується у міжнародні структури, доведеться пройти ще немалий шлях для розвитку свого позитивного іміджу в сфері медичного туризму, формування свого медичного бренду. При роботі з іноземними пацієнтами необхідне дотримання правил медичної етики та деонтології, конфіденційності, а також передача медичних даних. Пацієнту необхідно забезпечити належний мовний супровід, відповідне транспортування, а при його поверненні на батьківщину – налагодити зворотній зв'язок. Клініки, які бажають розвивати медичний туризм, також повинні подбати про наявність таких сертифікатів, як ISO, TEMOS, JCI. Слід працювати тільки з професійними провайдером, що мають успішний досвід роботи у цій сфері, та мати медичних працівників у своєму штаті. Основними напрямками в'їзного медичного туризму в Україну є лікування стовбуровими клітинами, пластична хірургія, офтальмологія, репродукція, реабілітація, стоматологія, кібер-ніж, ПЕТ-КТ.

Список використаних джерел

1. Звіт по роботі стоматологічної клініки «Rikota» у 2009–2013 роках.
 2. Звіт по роботі Медичного центру «Інтерсоно» у 2009– 2013 роках.
 3. Малімон В. В. Перспективи розвитку регіональних ринків медичного туризму в Україні / В. В. Малімон // Стратегія розвитку міст: молодь і майбутнє [Міжнар. наук.-практ. конф. : тези допов., 11–12 квіт. 2012 р.]. – Харків, 2012. – С. 81-82.
 4. Малімон В. В. Фактори розвитку регіонального ринку медичного туризму в розвинених країнах світу / В. В. Малімон, І. М. Вахович, // Фінансовий простір. – 2012. – Вип. № 3 (7). – С. 38-46.
 5. Українська асоціація медичного туризму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uamt.org.ua>.
 6. Cosburn Helen K. Health Tourism «A Continuum of Care» [Electronic resource] / Medical Tourism Magazine. – Jul 15, 2009. – Mode of access: <http://www.healthtourismmagazine.com/article>.
-